

“ILMIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY KONFERENSIYASI
Qabul qilindi: 30-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 6-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 13-oktabr 2026-yil

SAN’ATNING AKSIOLOGIK IMKONIYATLARI: YANGI O‘ZBEKISTON JAMIYATIDA ESTETIK TAJRIBA VA AXLOQIY QADRIYATLAR NISBATINING FALSAFIY TAHLILI

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИСКУССТВА: ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ СООТНОШЕНИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ОПЫТА И НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ОБЩЕСТВЕ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

THE AXIOLOGICAL POSSIBILITIES OF ART: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF AESTHETIC EXPERIENCE AND MORAL VALUES IN NEW UZBEKISTAN

Qosimova Nilufar Muratjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Orcid: 0009-0002-9538-2517

Annotatsiya. Maqolada estetik zavq, badiiy tushunish va axloqiy hukm o‘rtasidagi munosabat tahlil qilinadi. Estetik tajriba va san’atning ijtimoiy qiymatiga oid manbalar konseptual qiyoslanadi. Qadriyatni ko‘rsatish, uni his qilish va amalda asoslash bir xil natija emasligi ochib beriladi. Taklif etilgan matritsa axloqiy mazmunning talqin va qarorga o‘tish shartlarini ajratadi.

Kalit so‘zlar: aksiologiya, estetik tajriba, axloqiy hukm, qadriyat, san’at, refleksiya, etosfera.

Аннотация. Анализируется соотношение эстетического удовольствия, понимания искусства и морального суждения. Концептуально сопоставлены источники об эстетическом опыте и социальной ценности искусства. Разграничены изображение ценности, её переживание и обоснование практического решения. Матрица уточняет условия перехода от художественного содержания к интерпретации и выбору.

Ключевые слова: аксиология, эстетический опыт, моральное суждение, ценность, искусство, рефлексия, этосфера.

Abstract. The article examines aesthetic enjoyment, artistic understanding and moral judgement. Sources on aesthetic experience and the social value of art are compared conceptually. Representing, experiencing and practically justifying a value are treated as distinct outcomes. A matrix identifies conditions linking artistic content, interpretation and practical choice..

Keywords: axiology, aesthetic experience, moral judgement, value, art, reflection, ethosphere.

Kirish

San’atning jamiyat hayotidagi qiymatini tushuntirishda “go‘zal asar, yaxshi inson, barqaror jamiyat” tarzidagi qisqa xulosa jozibador ko‘rinishi mumkin. Biroq bu bog‘lanishda har biri alohida dalil talab qiladigan uch xil baho yashiringan. Asarning estetik yutug‘i, tomoshabinning axloqiy mulohazasi va kundalik munosabatlar sifati bir o‘lchovga sig‘maydi. E.Belfiore va O.Bennett san’atning ijtimoiy ta’siri haqidagi g‘oyalar tarixini qiyoslab o‘rganadi[1]. Mazkur maqola ana shu muammoni estetik tajribadan axloqiy hukmga o‘tish chegarasi doirasida aniqlashtiradi.

O‘zbekiston kontekstida Konstitutsiyaning 53-moddasi badiiy ijod va madaniyat yutuqlaridan foydalanishga doir huquqiy tayanchdir[2]. Ushbu normaning mavjudligi san’atning ma’naviy natijasi allaqachon o‘lchanganini anglatmaydi. “Yangi O‘zbekiston” bu maqolada 2023/2026-yillardagi huquqiy-madaniy kontekstni belgilaydi; fuqarolar qarashlarining yagona yo‘nalishda o‘zgargani haqidagi hukm emas.

Tadqiqot maqsadi san’atda qadriyatning ifodalanishi, auditoriyaning uni his etishi va shaxsning uni qaror asosiga aylantirishi o‘rtasidagi farqni asoslash. Asosiy savol: estetik ta’sir axloqiy mulohazaga qachon dalil bo‘la oladi, qachon esa faqat hissiy taassurot haqida ma’lumot beradi? Ilmiy hissa estetik va axloqiy baholarni bir-biridan uzmasdan, ularning o‘zaro aloqasini tekshirish mezonlarini taklif qilishdir.

Materiallar va metodlar

Nazariy-konseptual tadqiqotda Deweyning tajriba talqini[3], Carrollning axloqiy tanqidga oid yondashuvi[4] va madaniy qiymatni o‘rganish metodologiyasi[5] qiyoslandi. Pizzolante va hamkorlarining 2024-yilgi tizimli sharhi estetik transformatsiya tushunchasining qo‘llanishlarini ko‘rib chiqish uchun olindi[6]. UNESCOning 2024-yilgi doirasi normativ madaniy kontekst sifatida tahlil qilindi[7].

Tahlil amallari uch bosqichdan iborat bo‘ldi: baholash obyektlarini ajratish, ularning bog‘lanishini qarshi misollar yordamida tekshirish va kuzatiladigan talqin belgilarini ishlab chiqish. Tadqiqot birligi sifatida estetik hukm, axloqiy sabab va amaliy majburiyat bayonoti tanlandi. Matritsa tadqiqotchining o‘zi ishlab chiqqan konseptual natijadir; ishtirokchilar bilan sinov o‘tkazilmadi. Har qanday mahalliy vaziyat quyida shartli misol deb belgilangan.

Natijalar

Birinchi natija estetik zavq bilan axloqiy ma’qullashning predmetlari farqlanishidir. Tomoshabin sahna yechimi, ifoda aniqligi yoki ijro mahoratini qadrlashi, ayni vaqtda qahramonning xatti-harakatini rad etishi mumkin. Bunday holat ichki nomuvofiqlik emas: hukmlar turli predmetlarga tegishli. Aksiologik tahlil “asar yoqdi” degan javobni “undagi munosabatni qo‘llab-quvvatlayman” tarzida qayta yozmasligi kerak. Bu ajratish axloqiy mazmunni estetik shakldan butunlay uzishni ham talab etmaydi.

Ikkinchi natija badiiy shaklni faqat bezak deb tushuntirishni cheklaydi. Kimning nuqtayi nazari berilishi, voqeaning qaysi qismi sukutda qolishi va tomoshabinning qaysi vaziyatga yaqinlashtirilishi mazmunni anglash shartlariga kiradi. Mualliflik talqinimizga ko‘ra, shakl axloqiy javobni buyurmaydi, lekin muhokama predmeti qanday ko‘rinishini belgilashda qatnashadi. Shu bois shakl va qadriyat o‘rtasidagi aloqa “ta’sir qildi” jumlasi bilan emas, aniq ifoda hamda auditoriya asoslari orqali ko‘rsatiladi.

Uchinchi natija “qadriyatni bilish” va “qadriyatga amal qilish” oralig‘ida refleksiv vositachilik mavjudligini tadqiqot farazi sifatida ilgari surishdir. Inson qahramonning qarorini tushunishi mumkin, lekin uning hayotiy sharoiti boshqa bo‘ladi. Amaliy qaror uchun muqobil yo‘llar, boshqa shaxslarning manfaatlari va harakat imkoniyati qayta ko‘rib

chiqiladi. Bir xil axloqiy tamoyil ikki vaziyatda turli qarorga olib kelishi uning yo‘qolganini emas, qo‘llanish shartlari o‘zgarganini anglatishi mumkin.

To‘rtinchi natija ambivalent tajribaning tadqiqot qiymatini aniqlashtiradi. Asar tomoshabinda yoqimli emas, noqulay savol tug‘dirgan bo‘lsa ham, bu holat axloqiy mulohaza uchun mazmunli bo‘lishi mumkin. Aksincha, kuchli ruhlanish asoslarni tekshirish bilan davom etmasligi ehtimoli bor. Shu sababli baholash ijobiy hissiyot miqdoriga emas, yangi savolning predmeti va uni asoslashdagi farqqa yo‘naltiriladi. Bu ehtimollar ushbu ishda o‘lchangan natija emas, tekshirish uchun farqlangan holatlardir.

Etosfera bu yerda o‘zaro munosabatlarda qadriyatlarni asoslash va qayta muhokama qilish muhiti sifatida olinadi. Uning aksiologik barqarorligi barcha tomoshabinlar bir xil asarni yoqtirishini talab qilmaydi. Asosiy farq kelishmovchilikni shaxsni kamsitish bilan almashtirish yoki dalillar orqali muhokama qilish orasidadir. San’atni axloqiy maqsadning oddiy asbobiga aylantirmasdan ham uning bunday muhokamadagi imkoniyatini tadqiq etish mumkin.

Estetik va axloqiy qiymatlar to‘qnashuvi alohida nazariy masaladir. Asar shaklan kuchli bo‘lib, unda ko‘rsatilgan munosabatga nisbatan asosli axloqiy e’tiroz tug‘ilishi mumkin. Bu vaziyatda ikki bahoni bitta yakuniy son bilan almashtirish shart emas. Tadqiqot qaysi formal xususiyat qadrlanganini, qaysi munosabat esa tanqid qilinganini alohida tushuntiradi. Shunday ajratish estetik taassurotning real kuchini inkor etmasdan, axloqiy savolni ham yo‘qotmaslik imkonini beradi.

Qadriyatlar iyerarxiyasi masalasi ham tayyor ro‘yxat bilan hal etilmaydi. Badiiy vaziyat erkinlik va burch yoki sadoqat va adolat o‘rtasidagi ziddiyatni ochsa, tomoshabinning vazifasi bir qadriyatni abadiy ustun deb e’lon qilish emas. U ayni vaziyatda qaysi majburiyat, kimga nisbatan va qanday shartda amal qilishini tushuntirishi mumkin. Shu yerda san’atning aksiologik imkoniyati qadriyat nomini eslatishdan ko‘ra, qadriyatlar o‘rtasidagi murakkab munosabatni anglashga material yaratishida ko‘rinadi.

Mazkur yondashuv subyektivlikni mezonsizlikka tenglashtirmaydi. Tomoshabin o‘z hukmini bildiradi, biroq uning asar haqida aytgan da’vosi matniy yoki badiiy dalil bilan tekshirilishi mumkin. Shaxsiy taassurotni boshqa odam bekor qila olmaydi; asarning

muayyan epizodi haqidagi xulosa esa bahsga ochiq. Aksiologik tahlilda “menga yoqdi”, “asar shuni ko‘rsatadi” va “shunday harakat qilish kerak” jumlalari turli asos talab qilishi aynan shu sababli ajratiladi.

Natijaning yana bir ko‘rinishi, boshlang‘ich fikr saqlanib, uning dalillari qayta tuzilishidir. Masalan, tomoshabin oldin odatga tayanib bildirgan fikrini keyin boshqa shaxsning manfaatini hisobga olib asoslashga o‘tishi mumkin. Bu nazariy ehtimolni faqat fikr o‘zgarganini sanaydigan o‘lchov sezmay qoladi. Shu bois refleksiv natija pozitsiyaning yo‘nalishiga emas, uning asoslari, muqobilga javobi va qo‘llanish chegarasining aniqligiga qarab tadqiq etiladi.

1-jadval. Estetik tajriba va axloqiy talqinni ajratish matritsasi

O‘lchov	Asosiy savol	Tahlil materiali	Xulosa chegarasi
Estetik baho	Nima jozibali yoki murakkab?	Shakl haqidagi asosli hukm.	Yoqtirish ma’qullash emas.
Qadriyatni anglash	Qaysi majburiyat to‘qnashadi?	Epizod va muqobil talqin.	Bilish amal qilish emas.
Refleksiv tekshiruv	Qaysi sabab qayta ko‘rildi?	Dastlabki va keyingi izoh.	Fikr almashishi shart emas.
Amaliy tatbiq	Sharoitlar qay darajada o‘xshash?	Qaror, resurs va majburiyat.	Misol hayotiy samara emas.
Qayta baholash	Qanday qarshi dalil bor?	Natija va cheklov qaydi.	Bir javob barqaror fazilat emas.

Mazkur matritsadagi har bir o‘lchov mustaqil qayd qilinadi. Tomoshabin shaklni chuqur tushuntirib, axloqiy jihatdan boshqa auditoriyadan farqli xulosaga kelishi mumkin. Bunda uning dalili badiiy material va muqobil asoslar bilan qiyoslanadi; shaxsga “ma’naviyati past” degan yorliq berilmaydi. Estetik mahoratni axloqiy reytingga aylantirish tadqiqot predmeti almashishiga olib keladi.

Matritsaning yangiligi alohida mezonlarning mavjudligida emas, ular orasidagi dalil almashish chegarasidadir. Asar haqidagi hukm kundalik qaror uchun tayyor buyruq bo‘lolmaydi. Qaysi shartning o‘zgargani ochiq ko‘rsatilgandagina tajriba boshqa vaziyatga

qiyosan tatbiq etiladi. Natijada qadriyatga munosabat shiorning takrorlanishi bilan emas, uning qo‘llanish asoslari bilan tekshiriladi.

Muhokama

Shartli misolda ikki yosh tomoshabin oilaviy burch bilan kasbiy orzu to‘qnashgan spektaklni muhokama qiladi. Birinchi tomoshabin qahramonning yaqinlariga yordam berishini, ikkinchisi esa kasbiy imkoniyatdan foydalanishini asoslaydi. Har ikkisi spektaklning badiiy yechimini yuqori baholashi mumkin. Mazkur vaziyat bir asar bir xil axloqiy xulosa tug‘dirishi shart emasligini mantiqan ko‘rsatadi; u real ishtirokchilar kuzatuvi sifatida berilmaydi.

Muhokamaning mazmuni kim “to‘g‘ri fikr” aytganini topishda emas, qaror asosidagi farazlarni aniqlashtirishda ko‘rinadi. Yordamning boshqa shakli bormi? Kasbiy imkoniyatni keyinroq amalga oshirish mumkinmi? Qarordan kimning hayoti o‘zgaradi? Ushbu savollar tamoyillarni rad etmaydi, ularning muayyan vaziyatdagi tatbiqini tekshiradi. Tomoshabin dastlabki fikrini saqlab, sabablarini yaxshiroq tushuntirsa ham refleksiv siljish haqidagi cheklangan dalil paydo bo‘lishi mumkin.

San’atni faqat foydali oqibatlar orqali baholashga qarshi e’tiroz asosli savol qo‘yadi: badiiy tajribaning o‘z qiymati yo‘qolmaydimi? Ushbu tadqiqotda u inkor etilmaydi. Deweyning tajriba haqidagi yondashuvi[3] estetik hodisani tashqi natijadan avval uning yaxlit tuzilishida ko‘rish uchun qo‘llanadi. Biroq san’atdan axloqiy o‘zgarish kutilayotgan paytda bu kutilmaning daliliy maqomi alohida tushuntirilishi kerak. Asarning mustaqil qiymati empirik sababiyat haqidagi savolni bekor qilmaydi.

Pizzolante va hamkorlar sharhida estetik transformatsiya turli tadqiqot yo‘nalishlarida muhokama qilinadi[6]. Undagi umumiy tushunchani O‘zbekiston yoshlarining axloqiy yetukligi o‘lchovi deb olish mumkin emas. Kelgusi tadqiqotda bir xil materialga berilgan individual izohlar, hamkorlikdagi muhokama va yangi vaziyatdagi mulohaza alohida yig‘ilishi mumkin. Tekshiruv asar taassuroti o‘zgarganini va hayotiy pozitsiya qayta asoslanganini farqlashi lozim.

Cheklovlar uchta: maqola normativ va konseptual xulosalar bilan chegaralangan; auditoriya guruhlarining o‘ziga xosligi tekshirilmagan; keyingi xulqqa ko‘chish

kuzatilmagan. Shuning uchun taklif etilgan o‘lchovlar tayyor diagnostika emas. Ishtirokchining axloqiy qarashlari baho yoki mukofot bilan bog‘lanmasligi va uning shaxsiy hayotidan misol keltirishdan voz kechishi hurmat qilinishi zarur.

Aksiologik tadqiqotda vaqt omili ikki vazifa bajaradi. Birinchisi, hissiy taassurot bilan keyingi mulohaza farqini ko‘rsatish; ikkinchisi, mulohazaning boshqa vaziyatga ko‘chgan-ko‘chmaganini tekshirishdir. Bu bosqichlarda bir xil savolni takrorlashning o‘zi yetarli bo‘lmasligi mumkin, chunki qatnashuvchi oldingi javobini eslab qaytaradi. Kelgusidagi dizaynda mazmunan qiyoslanuvchi, ammo aynan takror bo‘lmagan materiallar ishlatilishi va farqlar qanday asosda qiyoslangani ko‘rsatilishi lozim.

Xulosa

San’atning aksiologik imkoniyati estetik zavqni axloqiy fazilat bilan almashtirishda emas, insonning qadriyatlar haqida fikr yuritishi uchun badiiy shakl orqali yangi savollar ochilishida izlanadi. Maqolada estetik baho, qadriyatni anglash, refleksiv tekshiruv, amaliy tatbiq va qayta baholash ajratildi.

Ushbu farqlash san’atni axloqiy ma’ruza vositasiga qisqartirmaydi va uning ijtimoiy mazmunini ham inkor etmaydi. Nazariy natija asardagi ma’no bilan shaxsning qarori o‘rtasida talqin, kontekst va amaliy imkoniyatlar vositachilik qilishini tekshirish uchun asos yaratishdir. Ularning haqiqiy ta’sirini aniqlash alohida empirik tadqiqotni talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Belfiore E., Bennett O. The Social Impact of the Arts: An Intellectual History. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008. https://doi.org/10.1057/9780230227774

2. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Yangi tahrir, 2023. Madaniy huquq, ijod erkinligi va merosga oid qoidalar.

3. Dewey J. Art as Experience. New York: Perigee, 2005. 384 p. (Asarning dastlabki nashri: 1934.) ISBN 9780399531972.

4. Carroll N. Art and Ethical Criticism: An Overview of Recent Directions of Research. Ethics. 2000. Vol. 110, No. 2. P. 350–387. https://doi.org/10.1086/233273

5. Crossick G., Kaszynska P. Understanding the Value of Arts & Culture: The AHRC Cultural Value Project. Swindon: Arts and Humanities Research Council, 2016.

6. Pizzolante M., Pelowski M., Demmer T. R., Bartolotta S., Sarcinella E. D., Gaggioli A., Chirico A. Aesthetic Experiences and Their Transformative Power: A Systematic Review. Frontiers in Psychology. 2024. Vol. 15. Article 1328449. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1328449

7. UNESCO. UNESCO Framework for Culture and Arts Education. Paris: UNESCO, 2024.

